

Тичина Дмитро Михайлович –
науковий співробітник відділу органі-
зації наукової роботи КНУВС

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ КОРИСЛИВОЇ ЗЛОЧИННОСТІ

Наведено результати проведення комплексного аналізу корисливої злочинності. На основі соціально-психологічного підходу визначено основні тенденції розвитку корисливої мотивації.

In the article the conducted complex analysis of mercenary criminality. On the basis of socially-psychological approach certainly basic progress trends of mercenary motivation.

Корисливі посягання, як вкрай негативні соціальні явища, є одним з найбільш поширених і суспільно небезпечних видів злочинності. В українському суспільстві динамічно розвивається корислива мотивація, у якій змінюються не тільки форми вияву, але і її умови, що визначають оцінку корисливої злочинності в офіційній ідеології і суспільній свідомості. Усе це обумовлює необхідність першочергового аналізу в рамках загальнотеоретичних аспектів корисливої злочинності, відповідно до основних психолого-методологічних принципів дослідження – від загального до частки.

Аналіз розбіжностей в соціально-правовій оцінці корисливої злочинності на різних етапах розвитку суспільства показав, що цей вид мотивації, як зазначає Н.Д. Бут, досить складний і суперечливий [1, с. 10]. Коло її визначень у науковій літературі, словниках та енциклопедіях дуже широкий – від морально і юридично нейтрального до негативного, відповідно до моралі потерпілого, й засуджуваного, згідно із законом. В.І. Даль визначає користь як "... пристрасть до придбання, до наживи, жадібність до грошей, до багатства, вигода, нажива, пожива, чи захоплення багатства" [2].

У Словнику української мови за редакцією В.Т. Бусела під користою розуміється: "вигода, матеріальна користь" [3], що не припускає будь-якого негативного ставлення до цього явища.

У Великій Радянській енциклопедії користь визначена як "матеріальна зацікавленість, жадібність, прагнення збагатитися і т.п., так звані низинні спонукання". У Радянському енциклопедичному словнику це поняття трактується як "прагнення одержати матеріальну вигоду будь-яким шляхом" [4, с. 225].

За кримінальним законодавством України корисливість – це прагнення до матеріального надбання, божання винного звернути

майно у свою власність назавжди, без наміру колись повернути його власнику чи відшкодувати його вартість [5, с. 289].

Три останніх тлумачення визначають користь як якість аморальну і при визначеному ступені розвитку – суперечне правовим установкам. У Юридичному словнику користь ще більш категорично визначається як протиправне явище: "... прагнення до наживи, збагачення шляхом здійснення злочинів" [6].

Складні й багатосторонні криміногенні вияви корисливої мотивації підтверджуються різними класифікаціями, що запропоновані вченими. Наприклад, Н.Ф. Кузнецова виділяє чотири види криміногенної корисливої злочинності: "користь – корисливість", "користь – паразитизм", "службова користь", "користь – нестаток", кожна з яких має свій ступінь антисоціальності [7, с. 67–71].

Різні визначення і види користі не стільки суперечать один одному, скільки показують різні аспекти розглянутого соціально-психологічного явища, визначають багатоаспектність корисливої злочинності, а також ступінь її розвитку. Не можна погодитися лише з визнанням однозначної, категоричної аморальності, твердої прив'язки до протиправного поведіння.

Аналіз виявів корисливої мотивації та її особливостей у процесі розвитку людської формації досить складний, оскільки різноманітні форм корисливої злочинності породжує неоднозначні її оцінки. У моральних аспектах вона (як правило, завжди) мала негативний відтінок. Наприклад, при характеристиці трьох основних мотиваційних рядів, таких як антисоціальний, морально засуджуваний (жаздрість, жадібність, помста), нейтральний (байдужість) і позитивний, морально схвалюваний (честь, достоїнство, альтруїзм, почуття справедливості), користь однозначно перебувала в антисоціальному ряді.

Відповідно до численних класифікацій мотивів, розроблених у правознавстві, користь здебільшого належить до розряду антисоціальних мотивів поведінки. Так, на думку П.С. Дагеля, мотиви вчинків людини доцільно поділити на три основні групи: 1) суспільно небезпечні, "низинні" (антидержавні, особисті низинні, релігійні); 2) суспільно нейтральні; 3) суспільно корисні. Відповідно до цієї класифікації, корисливу злочинність слід відносити до числа особистісних "низинних мотивів", тобто суспільно небезпечних [8, с. 163]. Так, Б.С. Волков вважає, що кримінальне законодавство ґрунтується на необхідності розмежування "низинних мотивів" і мотивів, позбавлених "низинного змісту". Отже, "корисливі та інші "низинні мотиви" протиставляються усім іншим мотивам, що не належать до цієї категорії. Крім того, він підкреслює, що "... у яких би формах користь не проявлялася, вона є одним з найбільш розповсюджених різновидів "низинних спонукань". Користь виражається у прагненні одержати матеріальну вигоду для себе чи інших, або позбутися матеріальних витрат" [9, с. 41]. У цьому контексті низинним, на нашу думку, варто вважати не лише цілком природне людське прагнення "одержати матеріальну вигоду для себе", заощадити ("прагнення

... позбутися від матеріальних витрат"), а й те, що заслуговує на заохочення (добродійність, допомога, що цілком можливо охопити формулюванням "матеріальна вигода для інших").

Зазвичай корислива мотивація ототожнювалася зі злочинною, а потреби, що лежать в її основі, вважалися деформованими. Наприклад, дослідники зазначали, що "... матеріальна зацікавленість як мотив злочинного поведіння пов'язана із прагненням до задоволення матеріальних потреб. Коли ці потреби деформовані (гіпертрофовані, перекручені), мотивація називається "корисливою". Таке розуміння корисливої злочинності можна пояснити надмірно ідеологізованим розумінням принципів розподілу матеріальних благ, що засуджують будь-яке прагнення до особистого матеріального добробуту та представляють його "... як один з найбільш шкідливих пережитків капіталізму, що постійно вступає в протиріччя з інтересами суспільства" [10, с. 10–11].

Навіть шляхетні мотиви (честь, почуття гідності тощо) розвинути надміру, що переходять визначені межі, які теж можуть включатися до мотиваційної сфери злочинності, наприклад, хуліганство заради самоствердження, заподіяння тілесних ушкоджень "за мотивами" честі тощо. Саме тому користь не слід відносити до абсолютного зла, хоча вона, звісно, не шляхетність та не чесність.

Не можна, не погодитися з М.Г. Міненок, яка зауважила "... обсяг користі і ступінь її небезпеки для соціуму розподіляється нерівномірно із загальних позицій, не обтяжених якими-небудь ідеологічними установками (умовностями), користь як матеріальна вигода не містить у собі нічого протиправного. Практично будь-яка продуктивна діяльність здійснюється для одержання матеріальної вигоди, інакше вона (діяльність) втратить будь-який зміст" [11, с. 54].

У юридичному контексті корислива злочинність – це прагнення до матеріального збагачення, користі, багатства за рахунок праці інших людей. На перший погляд у такому визначенні міститься осуд, осудження, тому що в матеріальній вигоді втілюється праця інших. Однак матеріальна користь може бути отримана лише від праці інших, і, таким чином, якщо є еквівалентом за визначену працю, то не обмежує її інтересів.

Доречним у цьому зв'язку, на наш погляд, буде звернення і до теорії про адаптивну й неадаптивну злочинну діяльність, запропоновану А.Ф. Зелінським [12]. Суть його теорії полягає в тому, що злочинна діяльність, як одна з форм поведінки, що відхиляється, може бути адаптивною і неадаптивною. До адаптивних видів він відносить заборонені кримінальним законом дії, спрямовані на досягнення практично значимих цілей. Адаптивні спонукання забезпечують виживання і розвиток індивіда в даному середовищі, що далеко не завжди керується законом і мораллю; до того ж офіційно схвалювані стандарти поведінки не завжди позитивні. Щоб вижити в такому середовищі, суб'єкт іноді змушений робити те, що є відхиленням від позитивних норм. Користь етимологічно означає прагнення до вигоди. Тому кори-

слива злочинна діяльність має адаптивний характер, хоча існують і виключення. Явно ж не адаптивними є, наприклад, садизм, вандалізм і деякі інші види злочинної діяльності.

А.Ф. Зелінський зауважує, що корисливий мотив має споживацьку або іншу звичайну діяльність, що здійснюється з порушенням правових норм. З їх зміною злочинна корислива діяльність може ставати, наприклад, заохочувально-трудова (як це видно на прикладі еволюції оцінки різного роду індивідуальної трудової діяльності, комерційного посередництва та приватного підприємництва) або такою, що не засуджується законом і мораллю. На думку вченого, суспільна небезпека протиправної адаптивної діяльності відносна і, зрештою, визначається правовою оцінкою, яка може змінюватися під впливом різних історичних умов.

Представлена теорія, на нашу думку, достатньо аргументовано доводить необґрунтованість віднесення користі й корисливих мотивів до абсолютного зла. Погоджуючись з тим, що корислива злочинна діяльність належить до адаптивних видів діяльності, зазначимо доцільність не засудження користі взагалі, а встановлення допустимих її меж, при перевищенні яких вона повинна отримувати негативну моральну та правову оцінку.

Особливо актуально це для сучасного українського суспільства, у якому активно відбуваються процеси відновлення втрачених загальнолюдських цінностей, формування стримуючого ставлення до багатства й матеріальних цінностей в діяльності людей. У такій ситуації надзвичайно важливо проаналізувати різні антисоціальні вияви корисливої мотивації, що детермінує протиправну поведінку, з метою їх максимально ефективної заборони не тільки кримінально-правовими засобами, а й іншими загальносоціальними заходами. Сьогодні користь оцінюють більш об'єктивно, у сфері явно негативних якостей, вона поступово переводиться в нейтральний мотиваційний ряд, причому це відбувається не тільки в суспільній свідомості, а й виявляється і в нормах права.

Більш нейтральне ставлення до користі як такої зумовлює і різний характер антисоціальних виявів корисливої мотивації в умовах адміністративно-командної економіки і в період ринкових відносин.

У суспільстві з командною економікою дискусія про антисоціальність або нейтральність будь-яких виявів корисливої мотивації, як відомо, мала лише теоретичний характер, оскільки насправді антисоціальність і засуджуваність були чітко визначені як в офіційній ідеології, так і у праві.

У період повного неприйняття навіть боязких прагнень до збагачення будь-які вияви корисливої мотивації були суспільно негативними та, зазвичай, кримінальними. Тому антисоціальний, а нерідко злочинний, характер мали будь-які вияви користі, навіть ті, що були нешкідливими як в економічному, так і моральному розумінні.

Як відомо з історії, приватна власність і будь-які, навіть боязкі вияви приватновласницької психології за радянських часів були явищами, що різко засуджувалися. Основним джерелом матеріального блага було суспільне становище, що обумовлювало особливості корисливої мотивації злочинів. Із цілком зрозумілих причин корисливі спонукання не могли реалізовуватись у природних формах господарської діяльності, оскільки на них поширювалися моральні та правові заборони. Така невідповідність етично-ідеологічних принципів об'єктивним економічним законам, матеріальній основі життя суспільства з неминучістю сприяла вкоріненню корисливої мотивації у свідомість та поведінку людей. Як писав Н.А. Бердяєв, "...відніміть від людини всяку особисту свободу в господарських актах, і ви зробите людину рабом суспільства і держави, які віднімуть від нього і право свободи думки, совісті і слова, право свободи пересування, саме право на життя" [13, с. 190]. За таких умов дії розкрадачів були не лише наслідком їх антисоціальних корисливих прагнень, а й результатом гіпертрофованої системи розподілу матеріальних благ.

Своєрідністю сучасного етапу розвитку українського суспільства є не тільки рішучі економічні реформи, але і зміна менталітету громадян, більш прагматичний підхід значної частини населення, і передусім молоді, до оцінки соціальних цінностей. За таких умов достатньо важливим є визначення допустимих, як кримінально-правових, так і моральних, меж корисливої спрямованості з метою своєчасного припинення самих антисоціальних форм.

Аналіз сучасного кримінального законодавства свідчить, що корислива поведінка до певного моменту, розумного, відповідно до моралі та права, є кримінально-караним діянням, нейтральним, тобто не таким, що створює загрози заподіяння шкоди суспільним відносинам, які охороняються законом.

Цілком допустимим явищем стало задоволення потреб у накопиченні майна шляхом його купівлі, отримання в подарунок, за договором спадкування, навіть – унаслідок гри на біржі та "прокручування" грошей у комерційних банках. Проте, відповідно до Закону, не можна створювати капітал шляхом викрадення чужого майна, шахрайства, отримання незаконних винагород тощо.

Кримінальне законодавство, таким чином, оцінює негативно не користь як таку, а лише її крайні, протиправні форми вияву, певний ступінь розвитку. Такий негативний ступінь розвитку користі може виявитися не тільки у вчиненні найпоширеніших видів майнових злочинів (крадіжка, грабіж, розбій, шахрайство), а й у відносно нейтральних способах задоволення корисливих мотивацій. Для визначення допустимих меж поведінки громадян законодавець вдається до різних способів конструювання складів злочинів, для яких корислива мотивація є характерною ознакою суб'єктивної сторони.

Одним з таких прийомів є, наприклад, використання умовної умови, вираженої словом "якщо" при конструюванні деяких складів

злочинів у сфері економіки. Наприклад, згідно зі статтею 202 чинного Кримінального кодексу України, що передбачає відповідальність за незаконне зайняття господарською та банківською діяльністю: "Здійснення без державної реєстрації, як суб'єкта підприємницької діяльності, що містить ознаки підприємницької та яка підлягає ліцензуванню, або здійснення без одержання ліцензії видів господарської діяльності, що підлягають ліцензуванню відповідно до законодавства, чи здійснення таких видів господарської діяльності з порушенням умов ліцензування, якщо це було пов'язано з отриманням доходу у великих розмірах" карається кримінальним законом не як таке, а лише в разі "..., якщо це діяння заподіяло збиток у великих розмірах громадянам, організаціям або державі". У цьому разі до діяння, що здійснюється, як правило, за корисливих мотивів, кримінальний закон до певних меж ставиться байдуже. Проте в разі перевищення встановлених меж те ж діяння, вчинене з тих самих мотивів, стає кримінальним.

Антисоціальними можуть бути й корисливі діяння, що не передбачені кримінальним законодавством. Зокрема, важливо визначити допустимі межі корисливої злочинності відповідно до моралі, оскільки це може бути корисно для успішної профілактичної роботи – адже діяння, що порушує норми моралі, зазвичай призводить до злочину.

Користь, як таку, безумовно, не можна виключити з мотиваційної сфери людей. Вона є необхідним атрибутом суспільства з ринковою економікою, своєрідним чинником прогресу розвитку продуктивних сил та вдосконалення виробничих відносин, зміцнення інституту приватної власності. У певних межах корислива мотивація може бути навіть корисною для суспільства.

Визнання корисливої мотивації якщо не корисної, то прийнятної для суспільства або, навпаки, антисоціальної залежить, насамперед, від характеру діяльності щодо отримання особистої вигоди: суспільно корисної або шкідливо небезпечної (суспільно небезпечної).

Таким чином, об'єктивна оцінка корисливої злочинності, віднесення корисливої мотивації до соціального або антисоціального явища неможливі без оцінки діяльності, що спричинена корисливою мотивацією.

Діяльність щодо отримання доходів повинна оцінюватися відповідно до моральних норм, залежно від соціальної значущості (корисна або шкідлива) та економічної доцільності. Визначення характеру діяльності, що спричинено корисливою мотивацією, ступеня суспільної небезпеки, соціальної шкідливості такої діяльності дає можливість урегулювати її (обмежити, заборонити) нормами певних галузей права або моралі.

Отже, корислива мотивація, стимулюючи антигромадську діяльність, є антисоціальною і, за можливості, підлягає правовому обмеженню.

Крім аналізу антисоціальних виявів корисливої мотивації щодо економічної значущості, важливим є аналіз можливих негативних її наслідків для суспільства з погляду соціальної політики.

Нові економічні відносини характеризуються пріоритетом особистих матеріальних стимулів, які необхідно максимально використовувати на користь суспільства, про що Адам Сміт ще понад 200 років тому зазначав таке: "Підприємець, який прагне досягти свого особистого інтересу, як правило, служить суспільству набагато більш ефективно, ніж якби він свідомо прагнув цієї мети" [14].

Проте суспільство складається не тільки з підприємців, а тому, щоб їх корислива мотивація не перетворилася на антисоціальну, держава повинна зважати на матеріальні інтереси і інших верств населення. Адже ринкові відносини припускають істотні відмінності в доходах населення, що за певних умов може призвести до негативних наслідків для суспільства. Так, економічні реформи, що не супроводжуються втіленням в життя необхідних соціальних програм, залишають за межею бідності десятки мільйонів людей.

Віднесення окремих виявів корисливої мотивації до антисоціальних у контексті моралі не завжди свідчать про їх протиправність. Прагнення до багатства й значних доходів часто є результатом егоїстичних корисливих інтересів особи, проте це зовсім не зумовлює однозначно негативну оцінку корисливої мотивації, оскільки вона може виконувати й конструктивні функції. Для цього, насамперед, необхідна побудова економічних відносин з урахуванням не тільки особистих, а й суспільних інтересів.

Таким чином, при аналізі корисливої злочинності та корисливої мотивації слід зважати як на правові, так і на економічні, соціальні, психологічні, етичні аспекти.

Лише на основі всебічного підходу до оцінки цих соціально-психологічних явищ можливо здійснювати своєчасні заходи контролю за розвитком у суспільстві, попередження злочинів корисливого характеру.

Отже, під корисливою злочинністю слід розуміти сукупність вчинених на певній території, за певний проміжок часу злочинів (осіб, які їх вчинили) з метою безоплатного задоволення майнових потреб [15, с. 255]. При цьому виявляється доцільним використовувати формулювання "кримінальна корислива спрямованість", що означає схильність особи в певних життєвих ситуаціях до злочинного збагачення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бут Н. Д. Криминологическая характеристика корыстной мотивации преступлений в условиях перехода к рыночным отношениям : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Бут Надежда Дмитриевна. – М., 1997.
2. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. Т. 4: Р-Я. / Даль В. И. – М. : Рус. яз., 1991. – 683 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови (170 000 слів) [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К.- Ірпінь : ВТФ "Перун", 2002. – 1426 с.
4. Советский энциклопедический словарь [гл. ред. А. М. Прохоров]. – М. : Сов. энцикл., 1989. – 1632 с.

5. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України [3-тє вид., перероб. та допов.] / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – К. : Атіка, 2003. – 1056 с.
6. Юридичний словник [уклад. : І. П. Бутко, Р. І. Гринук ; за ред. : Б. М. Бабія, Ф. Г. Бурчака, В. М. Корецького та ін.] – К. : Голов. ред. УРЕ, 1983. – 872 с.
7. Кузнецова Н. Ф. Проблемы криминологической детерминации ; под ред. В. Н. Кудрявцева. – М. : Моск. гос. ун-т, 1984. – 204 с.
8. Дагель П. С. Теоретические основы установления вины : [учеб. пособие] / П. С. Дагель, Р. И. Михеев. – Владивосток : Б. И., 1975. – 167 с.
9. Волков Б. С. Мотивы преступлений: (Уголовно-правовое и социально-психологическое исследование) / Волков Б. С. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1982. – 152 с.
10. Зелінський А. Ф. Корислива злочинна діяльність / А. Ф. Зелінський, М. Й. Коржанський. – К. : Генеза, 1998. – 139 с.
11. Миненок М. Г. Корысть. Криминологические и уголовно-правовые проблемы / М. Г. Миненок, Д. М. Миненок. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2001. – 168 с.
12. Зелинский А. Ф. Криминальная психология : [научно-практич. изд.] / Зелинский А. Ф. – К. : Юринком Интер, 1999. – 237 с.
13. Бердяев Н. А. Истоки и смысл русского коммунизма / Бердяев Н. А. – М. : Наука, 1990. – 224 с.
14. Сміт Адам. Добробут націй. Дослідження про природу та причини добробуту націй / Є. Литвин (наук. ред.), О. Васильєва (пер. з англ.). – К. : Port-Royal, 2001. – 594 с. – {Філософські першоджерела}.
15. Словник спеціальних термінів правоохоронної діяльності : за заг. ред. проф. Я. Ю. Кондратьєва. – К. : Нац. акад. внутр. справ України, 2004. – 560 с.